

Beata Iwona KURYŁOWICZ

NIEZŁOŻONA ODMIANA PRZYMIOTNIKÓW I IMIESŁÓWÓW PRZYMIOTNIKOWYCH W PODLASKICH AKTACH URZĘDOWYCH Z DRUGIEJ POŁOWY XVI W.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie i scharakteryzowanie form prostych przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych występujących w „Aktach albo sprawach sądów miasta knyszyńskiego 1553–1580”¹ na tle ogólnopolskiej normy językowej.

Wiek XVI to czas normalizacji deklinacji przymiotników. Następane stulecia odziedziczyły po nim stan bardzo zbliżony do obecnego. Między innymi wtedy to doszło do redukcji „deklinacji rzeczownikowej do pozycji reliktu w nom. m. i f. (funkcja orzecznikowa)”². Dlatego interesujące wydaje się sprawdzenie, jak na tym ogólnym tle rysuje się problem przymiotników prostych obecnych w podlaskich dokumentach. Czy rzeczywiście występują one szczątkowo i tylko w funkcji orzecznika?

Badane teksty stanowią zbiór dokumentów związanych z kupnem i sprzedażą nieruchomości, długami, kradzieżami, pobiciem, oszczerstwami szkodzącymi dobrej sławie obywateli oraz różnego rodzaju umowami zawieranymi przez mieszkańców miasta.

Z konfrontacji wydania drukowanego z rękopisami ksiąg miejskich Knyszyna wynika, że w niektórych miejscach są one różne. Dlatego przy formach, które w druku mają inną końcówkę niż w rękopisach, podaję ich pierwotną postać z numerem karty rękopisu.

¹ *Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego. 1553–1580*, t. I, Białystok 1999. Dokumenty wydał i opatrzył obszernym wstępem Józef Maroszek.

² S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 103.

Rodzaj męski

W badanym materiale proste formy przymiotników i imiesłowów występują najliczniej w mianowniku l. poj. Obok form dziś już nie używanych, spotykamy tu również takie, które w skostniałej postaci występują we współczesnej polszczyźnie: *winien* 39 oraz z negacją *nie winien* (w sumie ponad 100 przykładów), *powinien* 118 (oraz 5 innych przykładów), *gotów* 139 (oraz 11 innych użyci), *wesół* 185, *wart* 181, 183. Ostatni przykład zwraca szczególną uwagę, ponieważ, jak podaje Petr, przymiotnik *wart* w postaci niezłożonej przedostał się z języka niemieckiego do polszczyzny w 2 poł. XVII wieku³. Tymczasem *wart* w podlaskich dokumentach odnotowany został już w 1557 r. Wobec tego należy przesunąć czas owego zapożyczenia z wieku XVII na XVI.

Dużo większe zróżnicowanie leksykalne obserwujemy wśród przymiotników i imiesłowów prostych, które po XVI wieku wyszły z użycia: *żyw* 148, 342, *praw* 47, 229, 237, *niebezpieczen* 362, *pilien* 246, 228, *chrom* 366, *płatcen* 259, 260, 267 (*płatczem* 245 – *nie chce mi płatczem być*), *dłużen* 201 (oraz 17 innych poświadczeń), *wolen* 33 (oraz 48 innych przykładów), *posluszen* 151, *winowat* 37, *świadom* 258, *nie przypędzon, ani przymuszon* 89, *przymuszon* 118, *pytan* 69, *upomienion* 379, *oskarżon* 375, *ukazan* 125, *ostawion* 200, *uchwycon* 124, *osadzon k. 77* (*sądzony s. 125*), *Pisan* 298, *przywrócon* 257, *nakazan* 357, *odłożon* 355, *obwinion* 344, *sądzon* 156, *skaran* 325, *karan* 344, *zdan* 379, *pozwan* 226, *dan* 344, 252, *podan* 311, 384, *założon* 317, *złożon* 360, 372, *skazan* 69, 311, *przydan* 311 (oraz 14 innych form).

Wśród form prostych wyodrębnia się znaczeniowo grupa przymiotników dzierżawczych pochodnych od imion własnych: *Lewkow* 102, *Serafinow* 109, *Mikołajow Szarszaninow* 135, *Jurkow* 50, *Czuczerejew* 249, *Postrzygaczow* 301, *Dmosikow* 338.

W mianowniku l. mn. poświadczona została końcówka *-y*: *mianowat na Tarusę i na Sławskie i Niewiarowskiego, które są wyżej opisany* 69, *pomieniony są (rajcy)* 224, 225, 227, 230, 236, 238, 242, *nieprzymuszony zeznali* 81, *wyżej mieniony porucznicy k. 71v, przerzeczony światkowie k. 88,*

³ J. Petr, *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 28, 108.

przerzeczony mieszczanie k. 89 (*przerzeczoni* s. 113, 138, 139), *nie będąc przymuszeni, ani przypędzony* k. 69v (*przypędzeni* s. 111), *nie przymuszony, ani zwiedzeni* 172.

W innych przypadkach przymiotniki i imiesłowy proste występują zdecydowanie rzadziej: w dop. l. poj. – z *sziera* (tzn. z surowego) *korzenia* 56, w cel. l. poj. – *po pianu* k. 233 (w wydaniu *po pijanemu* s. 370), w bier. l. mn. – *przydał urząd...ławniki przysiężny* k. 223v (w wydaniu *ławniki przysiężne* s. 338). W ostatnim przykładzie nie dziwi stary biernik przy rzeczowniku męskoosobowym zamiast występującej w tej funkcji formy dopełniacza. Z badań Wojciecha Ryszarda Rzepki wynika, że lata 1574–1590 są dopiero wstępną fazą kształtowania się męskoosobowego gen.-acc. pl. przymiotników i liczebników porządkowych użytych rzeczownikowo jako dopełnienia⁴. Już wcześniej Marian Kucala stwierdził, że to zaimki i przymiotniki (od nich rozpoczął się proces rozwoju form acc. = gen. pl.) narzucają swoją formę rzeczownikom, wtedy gdy przydawka znajduje się przed określonym rzeczownikiem. Jednakże w tekstach z początku XVII w. odnalazł on wiele form starego biernika zaimków i przymiotników występujących po rzeczowniku⁵.

Rodzaj żeński

W badanym materiale trudno wskazać niewątpliwe przymiotniki proste w mianowniku l. poj., ponieważ w podlaskich dokumentach rękopiśmiennych, w zależności od ręki pisarskiej, albo wcale nie są oznaczane samogłoski pochylone, albo czynione jest to w sposób niekonsekwentny. Można jednak przypuszczać, na podstawie tak licznie poświadczonych męskich form przymiotników prostych w mianowniku l. poj., że również wśród żeńskich w mianowniku l. poj. pewna grupa przykładów (szczególnie w funkcji orzecznika) to formy niezłożone. Dodać należy, że najwięcej przykładów przymiotników prostych ro-

⁴ W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 29.

⁵ M. Kucala, *Rola zaimków i przymiotników w powstaniu męskoosobowego acc.-gen. plur.*, w: *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, Wrocław – Kraków – Warszawa – Gdańsk 1972, s. 87–92.

dzaju żeńskiego przypada właśnie na mianownik l. poj. Jerzy Petr zaobserwował, że w XVI w. istnieje wyraźna morfologiczna zależność między przymiotnikami prostymi w mianowniku l. poj. r. żeńskiego a przymiotnikami prostymi w mianowniku l. poj. r. męskiego. Polega ona na tym, że nie występuje taki przymiotnik prosty w mianowniku l. poj. r. żeńskiego, którego nie byłoby w mianowniku l. poj. r. męskiego⁶. Można zatem przypuszczać, że formy typu: *była...winna* 313, *nie chce mi płatna być* 267, *ostała dłużna* 242, *gotowa była* 55, *żona Matysowa* 52, *była wolna* 79 są przymiotnikami prostymi.

W przypadkach zależnych przykłady przymiotników prostych są pewniejsze, ale ich występowanie szczątkowe. W dop. l. poj. – *pilnował przysięgi na rok złożony* 59, w mian. l. mn. – *Iż mi ostały dłużny* 224, *Iż mu winny* 224, *dzieweczki nie przypędzony ani przymuszony* 106, *wolny ty obie strony* 70.

Rodzaj nijaki

Formy proste imiesłowów w rodzaju nijakim występują częściej niż przymiotników. Podobnie jak w wypadku r. męskiego i żeńskiego najwięcej przykładów przypada na mianownik l. poj.: *aby to lice okazano było* k. 77 (*okazane było* 125), *było jemu położono* 133, *którą wyżej pomieniono jest* 213, *było...winno* (dziecko) 113, *było jemu opisano* 238, *to mięso było precz zarzucono* 258, *co wyżej pomieniono jest* 208, *aby to jawno...było* 138, *jest...zapisano* 302, 304, *Co jest do ksiąg zapisano* 355, 368, 376, k. 221 (*zapisane* s. 332), *jest szerzej opisano* 113, *wyżej opisano jest* 240, 251, *jest opisano* 262, 263. W mianowniku l. mn. występują takie przykłady, jak: *aby była podana* (dobra) k. 223v (*podane* s. 337); w narzędniku l. mn. – *targnął się ręką albo nieuczciwy słowy* 87.

Zenon Klemensiewicz poświadcza obecność imiesłowów prostych w mianowniku r. nijakiego, gdy w funkcji podmiotu występują zaimki *to, co, ono*, jeszcze w XVII wieku⁷.

⁶ J. Petr, *Niezłożone formy...*, s. 52.

⁷ Z. Klemensiewicz, *Szcątki niezłożonej odmiany przymiotników w staropolszczyźnie*, „Prace Filologiczne” t. XII, 1927, s. 124.

Wiele podobnych form wynotowała Zofia Kurzowa z AWK. Z jej badań wynika, że w polszczyźnie północnokresowej występowały one jeszcze w XVIII w. i stanowiły „na tle języka ogólnego rys archaiczny”⁸.

*
* * *

Niezłożone formy przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych występują w *Aktach...* najczęściej w funkcji orzecznika⁹, np.: *ostał jemu winien* 163, *ostał praw* 47, *jest wolen* 89, *był wart* 181, *był wesół* 185, *jest...ostawion* 200, *beł ukazan* 125, *był pozwan* 226, *był...złożon* 372 itp.

Zdaniem Klemensiewicza, przymiotniki proste od XVI w. rzadko występują w tej funkcji, natomiast wśród imiesłowów formy proste przeważają w pierwszej połowie tego stulecia „później mnożą się złożone”¹⁰. Badany materiał może zatem wydawać się bardzo archaiczny. Jednakże najliczniej poświadczone są takie przymiotniki proste, które w skostniałej postaci używane są również dzisiaj, a jednocześnie „wykazują indywidualną skłonność do formy niezłożonej, przynajmniej w orzeczniku”¹¹, czyli takie jak: *winien*¹², *powinien*, *wesół*, *gotów*, *wart*, *żyw*.

W zakresie imiesłowów w badanym materiale zdecydowaną większość stanowią formy złożone. Na około 240 przykładów tylko 60 ma formę niezłożoną. Materiał ksiąg miejskich Knyszyna potwierdza zatem opinię Klemensiewicza, że w drugiej połowie XVI w. nastąpił przyrost imiesłowowych form złożonych.

Przymiotniki proste w funkcji przydawki występują w analizowanych dokumentach raczej rzadko. Najliczniej reprezentowaną grupą

⁸ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa – Kraków 1993, s. 181.

⁹ Pod uwagę biorę orzecznik wyrażony tylko przez przymiotnik i imiesłów przymiotnikowy w mianowniku r. męskiego i nijakiego, ponieważ trudno jest w badanych dokumentach odróżnić formy proste od złożonych w mianowniku r. żeńskiego.

¹⁰ Z. Klemensiewicz, *Szczątki niezłożonej...*, s. 124, 129.

¹¹ Tamże, s. 128.

¹² W *Aktach...* przymiotnik złożony *winny* poświadczony jest zaledwie kilka razy: s. 160, 181. Prawdopodobnie również przymiotnik *wolen* w znaczeniu „wolno mu coś zrobić” wykazywał indywidualną skłonność do formy prostej. *Wolny* poświadczony jest zaledwie kilka razy na str. 87, 90, 128.

wśród nich są przymiotniki dzierżawcze z przyrostkiem *-ow*¹³, np. *Jurkow syn* 50. Ponadto w tej funkcji zdarzają się także przymiotniki o innej budowie słowotwórczej, ale w przypadkach zależnych, np.: z *sziera* (tzn. z surowego) *korzenia* 56, w bier. l. mn. – *przydał urząd...ławniki przysiężny* k. 223v (w wydaniu *ławniki przysiężne* s. 338), w narz. l. mn. – *targnął się ręką albo nieuczciwy słowy* 87.

Skoro od w. XVI nie spotyka się przymiotników prostych w przydawce, z wyjątkiem przymiotników dzierżawczych z przyrostkiem *-ow*, *-in* pochodnych od imion własnych lub pospolitych¹⁴, można stwierdzić, że badany materiał pod tym względem reprezentuje stan zgodny z ogólnopolską normą językową.

W *Aktach...* przymiotniki proste występują także w funkcji przydawki orzekającej¹⁵, np.: *pan Jakub Czech jedzie wesół* 185, *pilność uczynił praw* 237, *iż praw stawił* 229, *nie stanął praw Grzegorz* 237. Petr wyjaśnia, że w tej funkcji niezłożone formy przymiotników najczęściej używane były w XV w., a od wieku XVI ich liczba kurczy się coraz bardziej¹⁶.

W badanych dokumentach przymiotniki proste pełnią także funkcję modalną¹⁷. W tej roli notujemy trzy formy: *powinien*, *winien* i *gotów*. Dwie pierwsze wyrażają modus konieczności, np.: *będzie powinien czynsz na każdy rok płacić* 152, *a ja będę powinien od niego zapłacić* 215, *tedy będzie powinien zapłacić* 216, *będę powinien dopuścić* 261, *winien będzie Jan dosyć czynić* 338, *winien być na wszelkich miejscach i też dać się winieniem* 231, *winien oddać* 230, *będzie winien zapłacić* 219, *nie winien dać tej liphy* 154; ostatnia wyraża tylko prostą dyspozycję do realizacji dictum¹⁸, np.: *Iżem ja gotów*

¹³ Szlifersztejnowa uważa, że przymiotniki dzierżawcze pełnią funkcję orzeczników, ponieważ „Przymiotnik dzierżawczy nie wymienia tu bowiem jednej z podstawowych cech podmiotu, bez której rzecz nazwana przez podmiot po prostu nie istnieje, ale orzeka coś o podmiocie, jest wyrazem postawy sądzącej wobec niego, uwydatniając cechę przypadkowo różniącą dany przedmiot od innych przedmiotów tejże klasy, nie mającą żadnego wpływu na ogólne wyobrażenie nazwanej rzeczy”. Ponadto twierdzi ona, że niemal wszystkie przytoczone przez nią formy niezłożone przymiotników dzierżawczych użyte zostały w funkcji przydawki orzeczeniowej, co umożliwiło występowanie w średniowieczu w „dość pokaźnej liczbie przypadków”. S. Szlifersztejnowa, *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław 1960, s. 34–35, 89.

¹⁴ Z. Klemensiewicz, *Szczątki niezłożone...*, s. 129.

¹⁵ Por. J. Petr, *Niezłożone formy...*, s. 67–72.

¹⁶ Tamże, s. 70–71.

¹⁷ Tamże, s. 78–85.

¹⁸ Termin przejęty od J. Petra, op. cit., s. 84.

na ranach swoich podeprzeć cielesną przysięgą 139, Gotów się tego wsitkiego sprawić 230, gotów ją prawem instygować 251, beł gotów dosyć uczynić 346, jestem gotów i teraz położyć 369, beł gotów przysiąc 372, był gotów przysięgi słuchać 375.

Przytoczony materiał wskazuje, że pod względem użycia prostych form przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych podlaskie dokumenty cechuje konserwatyzm językowy. W księgach miejskich Kny-szyna przymiotniki i imiesłowy proste nadal występują dość licznie, w funkcji nie tylko orzecznika, ale również przydawki, przydawki orzekającej oraz w funkcji modalnej; natomiast ich różnorodność świadczy o tym, że w drugiej połowie XVI wieku na Podlasiu są one kategorią ciągle żywą.